

Filozofia religii a nowoczesna myśl teatralna — brakujący element*

Anna KAWALEC**

ABSTRACT

Philosophy of religion and modern theatrical thought — a missing element: The paper is a contribution to debate concerning religion within the context of contemporary culture. It focuses on qualification of Christian religion in the modern discourse on theater. These considerations were inspired by an international scientific and artistic meeting devoted to the work of Jerzy Grotowski and Karol Wojtyła. The proposed approach, however, circumscribes the perspectives of the conference and of cultural thought, by significantly broadening the context, especially regarding the philosophical, axiological and performative dimensions, and explores some fundamental questions. The paper advances hypotheses and proposal to deepen the religious discourse in the context of the philosophical anthropology of theater.

KEYWORDS

religious attitude; modern theatrical thought; anthropology of theatre

* Tekst spisany jako głos w dyskusji nad stanem sztuki i kultury zachodniej, ujawnionej między innymi podczas Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Wojtyła–Grotowski & Religijny horyzont nowoczesnego teatru i dramatu w Polsce i na świecie” w Instytucie Teatralnym im. Zbigniewa Raszewskiego (Warszawa, 18–21 listopada 2021).

** Dr hab., prof. KUL, Wydział Filozofii, Katedra Teorii Poznania Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. E-mail: kawalec@kul.pl.

EKSPozyCJA

W sposób dla nas często nieświadomy, jakby przez oddychanie powietrzem kontynentu, który dał nam życie, i cywilizacji, która nas kształtowała, przejmujemy sumę tradycji, wiedzy o człowieku i o sztuce, przesądów, przepowiedni i oczekiwań, i mają one wpływ na nasze uczynki, jakkolwiek byśmy się od tego odżegnywali (Grotowski, 1990: 19).

Jest to znany sąd Jerzego Grotowskiego o wpływie tradycji i środowiska, w którym wyrastał, na kształtowanie jego tożsamości kulturowej, różne relacje, decyzje życiowe oraz czyny. Grotowski wyrastał w środowisku polskim i chrześcijańskim. Wiele w życiu doświadczył i poznał, odszedł od swoich źródeł i poszukiwał ich znowu (Kawalec, 2012: 95–109), wiele dziesiątek lat, jakby obsesyjnie podejmował trudne, nierzadko kontrowersyjne tematy religii swojego dzieciństwa, konfrontując je z innymi tradycjami i kulturami.

Od podobnych źródeł rozpoczynał, ale podążył inną drogą, Karol Wojtyła, późniejszy ojciec święty Jan Paweł II. Jednym z najważniejszych momentów jego życia był ten, gdy — jak Adam, bohater jego dramatu *Brat naszego Boga* — doświadczył przemiany wyrażanej przez postać wobec ikony *Ecce Homo* w słowach: „Utraca Cię mój wzrok — / a równocześnie widzę Cię coraz przenikliwiej. / Jak to może być?” (Wojtyła, 1987: 148).

WYKŁAD

Religia jest relacją pomiędzy osobą ludzką a osobowym Bogiem (Zdybicka, 1977).

Relacja religii zawiązuje się w człowieku w momencie osobowego wyboru Boga (ale nie jako jakiegoś niezdeterminowanego sacrum!) jako podstawy wszelkich osobowych decyzji. Oczywiście, podstawą zawiązania tej relacji jest sama natura przygodnego bytu osobowego człowieka, który w swym bytowaniu-istnieniu jest nieustannie zależny od Transcendensu (nie wystarczają bowiem uzależnienia od bytów przygodnych!) i tę zależność jest władny zawsze przeczuć i rozpoznać. Religia jawi się więc jako międzyosobowa relacja człowieka do Boga, o ile Ten jest rozpoznany jako podstawa ostateczna wszelkich ludzkich decyzji osobowych (Krapiec, 1999: 5–11).

Autor tej koncepcji religii zakłada formułę człowieka o niestandardowej dziś w społeczeństwach zachodniej kultury wrażliwości religijnej (i moralnej), w której istnienie nie wierzył już na początku XX wieku Stanisław Ignacy Witkiewicz¹. Wrażliwość ta pozwala na reakcję emocjonalną i poznawczą osoby na braki, pustkę, na nieistnienie lub niepełność transcendentnej relacji człowieka do Stwórcy. Reakcja ta natomiast staje się w tej koncepcji motywem do

¹ I poszukiwał dla niego substytutu sztuki (Witkiewicz, 1974).

poszukiwania Boga i odpowiedzi w formie decyzji życiowych, tych najgłębszych, samostanowiących osobę, determinujących ją w pełnym wymiarze istnienia.

Zaprezentowane stanowisko na temat koncepcji religii zakłada fundamentalnie metodę wyjaśniania rzeczywistości faktycznie istniejącej, a więc nie tej, która jest kreacją świadomości ludzkiej, lecz tej, która jest elementem świata pozapodmiotowego. Stanowisko to opiera się na bazowych: zasadzie niesprzeczności² oraz tezie, że religia jest relacją pomiędzy osobą ludzką a Osobą Boga i rozgrywa się w całym życiu człowieka — w wymiarach poznawczym, decyzyjnym i twórczym, więc także w świecie kultury.

O takiej religii mówił w 1979 roku nowo wybrany wówczas ojciec święty Jan Paweł II, gdy upominał się o kulturę integralną, kreację i niszę człowieka determinujące pełny rozwój osoby ludzkiej. Wszystkie wartości, potencjalności osoby mają

swą podstawę w Bogu Stwórcy, a w Chrystusie przedziwnie doznały wyniesienia. Zakłada to też rozkwit KULTURY, która skierowana jest w sposób bezinteresowny i naturalny na dobro wspólnoty i całego społeczeństwa (Jan Paweł II, 1988: 15–16).

Zaprezentowana koncepcja religii nie wyklucza dodatkowych aspektów, jak choćby ten, że religia umożliwia rozumienie świata, jest spójną strukturą logiczną lub instytucją (Durkheim, 2010). Wiedzy o znaczeniu terminu nie dostarczają też źródła etymologiczne³. Propozycja rozumienia religii uwzględniająca realistyczną perspektywę — wśród różnorodnych kreacji poznawczych — może więc stanowić orientacyjną wieżę⁴, punkt odniesienia dla wyjaśnienia rzeczywistości, a w niej człowieka.

SPOJRZENIE KRYTYCZNE

Takie znaczenie religii — jako realnego aktu relacji międzyosobowej (jako relacji człowiek–Bóg)⁵ — nie pojawiało się podczas międzynarodowej konferencji naukowej „Wojtyła–Grotowski & Religijny horyzont nowoczesnego teatru

² „Dla stwierdzanych realnych faktów bytowych poszukiwano takiego wyjaśniającego czynnika realnego, którego ewentualna negacja byłaby zarazem negacją samego faktu do wyjaśnienia” (Krapiec, 1999: 6).

³ Por. łac. *religio* — sumiennosc, dokladnosc, nabozenstwo, uczucia religijne, sluzba boza, kult, swietosc, wyznanie religijne, obrzadek, religijne zobowiazanie, zakon, zycie ascetyczne, hierarchia religijna; *religo* — zwiazac ponownie, umocnic; *relego* — ponownie rozwazac (*Słownik kościelny łacińsko-polski*, 1992: 578, 579).

⁴ „Pałamy żądzą znalezienia oparcia i ostatecznej podstawy, aby zbudować na niej wieżę wznoszącą się w nieskończoność” (Pascál, 1977: 66).

⁵ Dookreślenie to czynię, aby odróżnić tę treść od propagowanej przez twórców teatru Węgajty.

i dramatu w Polsce i na świecie”⁶. To znaczące dla kultury polskiej i światowej spotkanie odbyło się w Instytucie Teatralnym im. Zbigniewa Raszewskiego w Warszawie i trwało ponad trzy dni, od 18 do 21 listopada 2021 roku (w niedzielę przedstawiano performance Chorei *ja, bóg*). Konferencja zaplanowana była na rok 2020, z okazji 100-lecia urodzin Karola Wojtyły oraz 21. rocznicy śmierci Jerzego Grotowskiego, ze względu jednak na sytuację pandemiczną zorganizowano ją rok później w trybie hybrydowym. Wielu badaczy wyraziło potrzebę żywego uczestnictwa, realnego spotkania twarzą w twarz. Pochodzący z całego świata (między innymi Włoch, Wielkiej Brytanii, USA, Islandii, Kanady, Szwecji, Cypru, Hiszpanii, Rumunii, Malty i Polski) liczni badacze twórczości Grotowskiego, Wojtyły i teatru współczesnego przybyli więc do Warszawy na ul. Jazdów 1.

Organizatorem konferencji był Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, a inspiratorem i kuratorem profesor Artur Grabowski, dramaturg i badacz dramatu. Zamierzeniem pomysłodawców było dotknięcie przestrzeni pomiędzy osobami i dziełami Karola Wojtyły (Jana Pawła II) i Jerzego Grotowskiego. Jak anonsowali organizatorzy: „Przyjrzymy się szeroko pojętym związkom nowoczesnego teatru polskiego z religią, post-sekularyzmem i post-religijnością oraz różnorodnymi praktykami duchowymi” (Konferencja, 2021). Wydaje się, że to zamierzenie zostało wypełnione doskonale. Różnorodność tematów wystąpień była ogromna, tak ze względu na twórców i przedmioty teatralne (oprócz tytułowych autorów między innymi religijne aspekty twórczości Henrika Ibsena, Franciszka Bielińskiego, Wacława Berenta, Romea Castelluccio, Grzegorza Sobaszka, Tadeusza Ślobodzianka, Thomasa Mertona, Krzysztofa Kamila Baczyńskiego), ale także ze względu na różne aspekty ujęć (od badań literaturoznawczych, historycznych, religijnych, psychologicznych, technicznych — daleko ku filozoficznym).

Poruszano wątki metodologii i technik praktykowanych przez rozmaitych artystów, jak również między innymi dotyczące sztuki żywego słowa, drogi Ramana Maharshiego czy ezoteryki, psychologii twórczości, fenomenologicznych metod badania relacji ciało–umysł, kabalistycznych odniesień dla dzieła Grotowskiego, historycznych kontekstów jego dokonań, rytuału, alegorezy, demoniczności. Wśród wielu inspirujących prezentacji dwie (zaledwie) podjęły wspomnianą we wstępie koncepcję religii i jej roli w dziełach Wojtyły oraz Grotowskiego. Profesor Marco De Marinis dowodził areligijności postawy Grotowskiego, na źródła religijne natomiast wskazał profesor Tadeusz Kornaś, odwołując się między innymi do tradycji teatru Reduta. Religijności czy niereligijności Wojtyły nie trzeba było dowodzić, jednak tych kwestii nikt nie próbował pogłębić, a nawet nikt nie dotknął. Można, a być może powinno się zapytać dlaczego.

⁶ Por. Konferencja, 2021.

HIPOTEZY

Z jednej strony można było założyć, że tak organizatorzy, jak uczestnicy konferencji zamierzali uformować jak najszerszy horyzont teatru współczesnego, skonfrontować różne, nawet wykluczające się perspektywy i idee. Z drugiej jednak strony zaprezentowane horyzonty z zadziwiającym uporem pomijały chrześcijańskie źródła, tradycje i założenia oraz istotę religii chrześcijańskiej. Dlaczego tak się stało? Odpowiedzi istnieje wiele, przywołam dwie: po pierwsze, przyczyną być może była/jest atmosfera współczesnej kultury zachodniej — zmaterializowanej, zmerkantyliźowanej, zmakdonaldyzowanej lub inaczej mówiąc zlaicyzowanej i poglobalizacyjnej. Po drugie, prawdopodobnie religia chrześcijańska w społecznościach kultury zachodniej wydaje się tak dobrze znana — tutaj niegdyś się rozwijała i kwitła — że nowożytni i współcześni przedstawiciele tych tradycji traktują jej idee jako mało ciekawe, nieinspirujące już, wręcz banalne. Bliższy im jest Jan czy Judasz z *Apokalypsis cum figuris* niż Ciemny, bliższy Nieznajomy niż Adam z *Brata naszego Boga*. Bliżej im do buntownika własnego buntu⁷ niż pokornie czekającego na iskrę nadziei⁸.

Nawet jeśli powyższe spostrzeżenia są jedynie wybranymi spośród wielu różnych determinacji współczesnej kultury, to nie sposób nie odnieść wrażenia, że perspektywa „z lotu ptaka” — realizowana przykładowo przez studia kulturowe czy performatywne (Schechner, 2006), ujmująca szerokie horyzonty — pomija pytania zasadnicze, bazowe, nie drąży problemów, nie dopytuje, nie chwyta istoty, lecz „muska” jedynie po powierzchni kultury świata i opisuje różnorodność społeczeństw. Takie ujęcia charakteryzują świat po zwróceniu performatywnym (Davis, 2008: 1–8) i zgodne są z Richarda Schechnera interpretacją Heraklitejskiego wariabilizmu. Z tym jednak zastrzeżeniem, że autor światowego podręcznika *Performatyka* pominął w swym pomnikowym opracowaniu kluczowy wątek filozofii Heraklita, jego punkt odniesienia dla pozostałych wątków. Bowiem istota myśli starożytnego filozofa tkwi w stwierdzeniu: „Bóg jest dniem i nocą, zimą i latem, walką i pokojem, sytością i głodem” (Diels & Kranz, 1952: 22 B67; cyt. za: Reale, 2008: 97) — w fundamencie tym tkwią słynne Heraklita zmienność i sprzeczność.

Muskanie kultur, sama deskrypcja różnorodności i dynamizmu świata jest specyficzna dla obecnych czasów (bez ich nominacji) i znacząco odróżnia ten

⁷ W dużej mierze w zarysowanej formule „człowieka zbuntowanego” Alberta Camusa, ale chyba bardziej dosłownie w postaci Miltonowskiego Lucyfera.

⁸ „Kto z was boi się Pana / i słucha Jego sługi? / Chociaż chodzi w ciemnościach, / gdzie brakuje światła, / niech złoży ufność w imieniu Pana, / niech szuka oparcia w swym Bogu! / Ale wy wszyscy wzniecacie ogień / i szykujecie ogniste strzały. / Idźcie więc w światło waszego ognia, / między rozpalone przez was strzały! / Odbierzecie to z mojej ręki! / Będziecie więc się w męczarniach” (Iz 50, 10–11). Przeł. Zespół Biblistów Polskich.

rodzaj badania i doświadczenia od zaprezentowanego w wierszu poety czerpiącego z tradycji wspólnej Wojtyły i Grotowskiego — Zbigniewa Herberta:

Panie
 dziękuję Ci że stworzyłeś świat piękny i bardzo różny
 [...]

 – pozwól o Panie
 [...]

 żebym rozumiał innych ludzi inne języki inne
 cierpienia
 a nade wszystko żebym był pokorny to znaczy ten
 który pragnie źródła
 dziękuję Ci Panie że stworzyłeś świat piękny i różny
 a jeśli jest to Twoje uwodzenie jestem uwiedziony na
 zawsze i bez wybaczenia (Herbert, 2017: 201–203).

EPILOG

Postawa religijna zakłada otwarcie na drugiego człowieka, różnorodność i piękno świata, ale przede wszystkim na Boga — jako przyczynę i cel człowieka. Jest wyrazem istnienia przygodnego/niekoniecznego (które w każdym momencie może przestać istnieć) wobec istnienia koniecznego. Ten wyraz przejawia się w postawie pokory — przeciwnej *hybris* — i ufności w to, że Bóg na pewno chce mojego dobra (czyli wiecznego zbawienia). I jedynie rodzaj odpowiedzi człowieka — czyli staranność jego relacji z przyczyną i celem wyrażająca się w codziennych wyborach moralnych i w każdym czynie — będzie warunkował sensowność życia konkretnej jednostki.

To jest założenie postawy religijnej w ujęciu tradycyjnej w kulturze zachodniej religii chrześcijańskiej. Jak napisałam wyżej, takie ujęcie religijności nie pojawiło się podczas konferencji, która odbyła się w listopadowe — płodne w dyskusje — dni i wieczory 2021 roku w warszawskim Instytucie Teatralnym. A może warto, aby organizatorzy konferencji w szacownych i ważnych dla kultury murach tej instytucji — imienia jednego z najważniejszych polskich teatrologów — podczas kolejnego sympozjum na temat religijnego horyzontu nowoczesnego teatru i dramatu w Polsce i na świecie poświęcili spotkanie i dyskusję pogłębieniu tego tematu? Wydaje się, że ta tak dziś nietypowa i kontrowersyjna inicjatywa mogłaby stać się kamieniem probierczym, symbolicznym Progiem z *Krakusa* Cypriana Kamila Norwida, dla budowania — nie niszczenia...

Budowania czego? Oto propozycja innej ważnej polskiej teatrolog, która wraz z profesorem Raszewskim kształtowała polski horyzont myśli teatrologicznej — profesor Ireny Sławińskiej:

Bardzo znamienita formuła, którą warto zapamiętać: że dzisiaj trzeba dowodzić istnienia człowieka, pokazać, co w nim jest głęboko ludzkie i co transcenduje jego życie animalne [...]. Wypada nam jednak zbliżyć się do teatru, do antropologii teatru czy antropologii teatralnej [...]. Wydaje mi się, że prawdziwa antropologia teatru musi zmierzać do spojrzenia na spektakl i dramat w aspekcie ogólnego przesłania tego zjawiska, to znaczy wizji rzeczywistości, wizji świata i wizji człowieka, żeby ten spektakl obejrzyć w takiej optyce, w takich właśnie horyzontach (Sławińska, 2014: 106–107)⁹.

BIBLIOGRAFIA

- Davis, T.C. (2008). Introduction (s. 1–8). W: T.C. Davis (Red.). *The Cambridge companion to performance studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diels, H. & Kranz, W. (1952). *Die Fragmente der Vorsokratiker*. (Przeł. B. Kupis). Berlin: Weidmann.
- Durkheim, E. (2010). *Elementarne formy życia religijnego*. (Przeł. A. Zadrożyńska). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grotowski, J. (1990). *Ku teatrowi ubogiemu* (s. 7–21). W: J. Grotowski. *Teksty z lat 1965–1969*. Wrocław: Wydawnictwo Centralnego Programu Badań Podstawowych.
- Herbert, Z. (2017). *Wiersze wybrane*. (Wybór i oprac. R. Krynicki). Kraków: Wydawnictwo a5.
- Jan Paweł II. (1988). *Dokonać syntezy wiary i kultury* (s. 14–17). W: Jan Paweł II. *Wiara i kultura*. (Red. M. Radwan et al.). Rzym–Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Kawalec, A. (2012). *Kulturowe lekcje Grotowskiego, Artauda i Barby* (s. 95–109). W: K. Wilkoszewska (Red.). *Estetyka pośród kultur*. Kraków: Universitas. Dostęp: https://www.researchgate.net/publication/344587832_Kulturowe_lekcje_Grotowskiego_Artauda_i_Barby (30.01.2022).
- Konferencja (2021). *Wojtyła–Grotowski & Religijny horyzont nowoczesnego teatru i dramatu w Polsce i na świecie*. Dostęp: <https://www.institut-teatralny.pl/2021/10/26/miedzynarodowa-konferencja-wojtyla-grotowski> (28.11.2021).
- Krąpiec, M. (1999). Religia w Zofii Józefy Zdybickiej filozoficznym wyjaśnieniu. *Roczniki Filozoficzne*, 2, 5–11. Dostęp: <https://www.jstor.org/stable/43408286> (30.01.2022).
- Pascal, B. (1977). *Myśli*. (Wyd. 3). (Przeł. T. Żeleński [Boy]). Warszawa: PAX.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* (2008). (Przeł. Zespół Biblistów Polskich). Częstochowa: Edycja Świętego Pawła.
- Reale, G. (2008). *Historia filozofii starożytnej* (t. 1). (Przeł. E. I. Zieliński). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Schechner, R. (2006). *Performatyka. Wstęp*. (Przeł. T. Kubikowski). Wrocław: Ośrodek Badań Twórczości Jerzego Grotowskiego i Poszukiwań Teatralno-Kulturowych.
- Sławińska, I. (1990). *Teatr w myśli współczesnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Sławińska, I. (2014). *Antropologia teatru. Wykład VIII* (s. 101–112). W: I. Sławińska, *Filozofia teatru. Wykłady uniwersyteckie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

⁹ Dalszy ciąg wypowiedzi brzmiał: „W tej chwili w nauce o teatrze [...] dominuje zupełnie inne spojrzenie, dominuje właśnie antropologia kulturowa i etnologiczna, związana z wpływem środowiska, determinującym nieraz poglądy tych teoretyków” (Sławińska, 2014: 107). Dlatego przypominała kluczowe koncepcje Henry’ego Gouhiera i Etienne’a Souriau czy Jeana-Marie Domenacha kategorię *culpabilité ontologique* oraz wiele kluczowych kategorii dla rozumienia rzeczywistości jako makrokosmosu i w nim — człowieka (Sławińska, 1990).

- Słownik kościelny łacińsko-polski* (1992). (Oprac. A. Jougan). Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej.
- Witkiewicz, S.I. (1974). *Nowe formy w malarstwie; Szkice estetyczne; Teatr*. (Oprac. J. Leszczyński). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wojtyła, K. (1987). *Poezje i dramaty*. Kraków: Znak.
- Zdybicka, Z. (1977). *Człowiek i religia. Zarys filozofii religii*. Lublin: TN KUL. Dostęp: <https://www.institut-teatralny.pl/2021/10/26/miedzynarodowa-konferencja-wojtyla-grotowski/> (30.11.2021).